

34. Кругляк Б.А. Методологічні аспекти вивчення історії непу в Україні і проблеми розбудови ринкового господарства незалежної держави // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф., Харків, 15–17 листопада 1995 р. – Харків, 1995.
35. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. – Х., 1998.
36. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
37. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1922–1932 годах. – Х., 1992; Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002.
38. Диланян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. – К., 1992.
39. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001.
40. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу: (Історико-економічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1994; Марочко В.І. Українська селянська кооперація (історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)). – К., 1995.

Summary

The article deals with the theoretical foundations of the development of modern Ukrainian historiography of the New Economic Policy. The author distinguishes the principle priorities and problematic trends of modern investigations of the NEP, and analyzes the current theoretical and methodological approaches, which the Ukrainian historians undertake in their studies of the New Economic policy.

О. С. Ядловська

НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ 20-х рр. XX ст.

Історіографія з'ясовує, як історична наука за певних часів відігравала в суспільстві роль постачальника соціально-історичної інформації, необхідної для життєдіяльності, збагачувала його досвідом історії, виконувала свою культурно-перетворювальну функцію. У цьому контексті буде корисним дослідження досвіду публікацій 20-х рр. XX ст., періоду, коли відбувався перехід до жорсткого тоталітарного режиму. У радянській історіографії вказаного періоду слід виділити 20-ті рр., коли ідеологічний тиск не був таким сильним і переважна більшість публікацій носила об'єктивний характер. Проблематика українсько-німецьких відносин в історичних працях охоплювала питання Брест-Литовського мирного договору, боротьби проти австро-німецької окупації, повстання німців-колоністів проти більшовицького режиму, а також становище німецького населення в перші роки радянської влади. Характеристика цих проблем в історіографічному аспекті буде подана в нашій праці.

Для сучасників, і особливо нащадків, Брестський мир – одна з найбільш трагічних сторінок нашої держави. На момент підписання договору становище в Україні і на міжнародній арені було надзвичайно складним. Події розгорталися дуже швидко і “примушували” політиків “рятувати становище”. Звичайно, за таких обставин перспективи тих чи інших рішень у реальності давали зовсім протилежні результати. Тому й оцінювати однозначно події того часу неможливо. Хоча темі Брестського миру присвячено багато книг, брошур, статей, його історія з плином часу знову стає предметом дослідження. Природно, що вона залишається актуальною до нашого часу. Детальний аналіз висвітлення вказаної теми в історичній та методичній літературі 20–30-х рр. подає І. Терлецька. На її думку, істориками того часу був накопичений фактичний матеріал, сформульовані та розроблені основні положення концепції історії Брестського миру, на окремі сторони якого існували різні погляди. В силу історичних обставин не отримало належного висвітлення питання ставлення різних партій та політичних сил до Брестського мирного договору і становища Німеччини в цей період [1, с. 13].

Нетрадиційно для радянської історіографії аналізує Брест-Литовський договір Є. Тарле в працях “Європа в епоху імперіалізму” [2] та “Криза Німеччини (від Версальського миру до наших днів)” [3]. Автор переконливо показує мізерність тих поставок, які Німеччина отримала з України, та аргументовано доводить, що ця угода мала негативний вплив на можливе укладення миру між Німеччиною та Антантою.

Вже в 20-ті рр. з'явилися перші праці, присвячені боротьбі українського народу проти австро-німецького окупаційного режиму. Переважно це публікації в журналі “Літопис революції”, в яких висвітлювалися особливості окупації в регіонах України, подавалась оцінка українсько-німецьких відносин різними верствами населення. На цих дослідженнях ще не позначився ідеологічний диктат, однак вони відзначалися вузькою джерельною базою та описовим характером подій.

Історіографія австро-німецької окупації найбільш повно показана в працях С. Найди [4], В. Наумова [5], Є. Шаталіної [6]. Проте ми зупинимося на найбільш характерних журнальних публікаціях. Статті А. Альошина [7] та Є. Вікторова [8] не позбавлені класового підходу при оцінці окупаційного режиму в Миколаєві, проте автори зуміли розкрити справжні причини березневого повстання 1918 р. Аналізуючи заключний етап австро-німецької окупації, А. Альошин справедливо відзначав, що відступ німців та пов'язане з ним падіння Гетьманату П. Скоропадського на Миколаївщині не було викликано виключно повстанням робітників. Спогади Я. Ряппо охоплюють період з лютого 1917 до закінчення 1919 р. [9]. Автор зупинявся переважно на взаємовідносинах між партіями, описував перший період радянської влади на Півдні України, акцентуючи свою увагу на повстанні миколаївських робітників проти німців.

Однією з перших робіт з історії КП(б)У, в якій значна увага приділена німецькій окупації України, є праця М. Попова [10]. Події в ній розглядаються під кутом зору соціалістичної революції: підписання Україною мирного договору з центральними державами трактується як зрада. В публікації описуються дискусії в КП(б)У щодо тактики, яку слід застосовувати по відношенню до окупаційної влади. На жаль, М. Попов не дав їм власної оцінки, а лиш констатував факти. Для іншої монографії з історії КП(б)У М. Воліна характерне перебільшення ролі більшовицького підпілля в боротьбі з австро-німецькими військами [11].

Значно слабше представлена тематика партизанської боротьби з німецькою окупацією 1918 р. в працях 30-х рр. ХХ ст. Серед них слід виділити лише статтю в "Історичному журналі" Й. Премислера [12, с. 75–84], де автору, незважаючи на сильний ідеологічний тиск, вдалося більш-менш об'єктивно висвітлити перебіг подій.

На Півдні України великі земельні володіння знаходились в руках німців-колоністів. За даними, запозиченими з економічних нарисів першої половини 20-х рр. Л. Бориневича [13] та Н. Черненкова [14], кожний колоніст мав понад 100 десятин землі. Тільки на Одещині колоністське землеволодіння становило більше 600 тис. десятин.

Повстання німців-колоністів 1919 р. проти більшовицького режиму найкраще висвітлює стаття одеських авторів С. Когана та Н. Межберга [15, с. 138–157]. Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, подають низку фактів, пов'язавши які, читач сам повинен зробити висновки щодо справжніх причин його виникнення. Адже аналіз причин повстання у журнал не ввійшов. Із публікації видно, що С. Коган та Н. Межберг намагалися дати об'єктивну характеристику повстанського руху, направленого проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків – залишилася тільки в чорновому варіанті статті, що зберігся в фондах Одеського державного архіву [16, арк. 1–21].

Приводом для повстання німців-колоністів послужили такі події. В кінці липня 1919 р. була оголошена мобілізація селян у Червону армію. Проте селяни не збиралися воювати, особливо перед збором врожаю, тому мобілізація наптовхнулася на рішучий опір. Так, в Гросслібенталі, куди був посланий спартаківський комуністичний загін, відбулася сутичка, яка завершилась майже повним знищенням загону [16, арк. 12]. Заворушення придушили, але це був лише початок.

29 липня 1919 р. в Мангеймі також почалося повстання, яким керувала Рада десяти. Воно поширилося на інші колонії, була оголошена мобілізація до повстанського війська. Повстанці мали добре озброєння, яке зберігалось в колоніях ще з часів німецької окупації. Головним завданням повстанці вважали зрив продовольчого постачання Одеси. Вони заарештовували селянські підводи, що направлялися до міста, конфісковували продукти [16, арк. 13]. Участь бідняків у повстанні пояснюється їх економічною залежністю від багатіїв, національними настроями колоністів та специфічним характером зближення всього населення колоній, викликаного спільним захистом від бандитських формувань у 1917–1919 рр. Всі ці причини призвели до того, що німецькі колонії виступали як єдине ціле в боротьбі проти більшовиків.

Центр повстання знаходився у Великій Акаржі. Тут же діяв повстанський ревком, який виконував функції штабу. Повстання охопило всі колонії, що оточували Одесу. Були захоплені великі залізничні станції, волосні центри. У зверненні Комітету Оборони Одеського округу говорилося: "Несподівано... виріс новий фронт. Під самою Одесою, в 15-20 верстах, повстали проти радянської влади німецькі поміщики..., колоністи-куркулі..." [17, арк. 10–12].

Після взяття Овідіополь повстанці звернулися за допомогою до румун. Але ті, ознайомившись з програмними документами колоністів, прийняли їх за більшовиків і розірвали з ними будь-які стосунки. Підтримали повстання німців-колоністів болгари-колоністи (городники), які за своїм економічним становищем були схожі між собою. Болгари створювали загони, які руйнували залізниці. Основні місця повстань болгарських колоністів – Северинівська, Краснянська волості, Буялик [18] та Благоево Іванівського району [19, арк. 22].

Німецькі агітатори намагалися заручитися підтримкою населення українських і російських сіл. Частково це вдалося. Особливо розгорівся повстанський рух у передмістях Одеси та по лінії залізниці Колосівка–Вознесенськ до станції Помощна. Одні повсталі села були пов'язані з німцями-колоністами,

інші – діяли самостійно. Так, німців підтримали селяни із Дальника. Ними були вириті окопи і встановлені кулемети. Повсталі селяни не пропускали нікого з продуктами в місто. Колоністи намагалися встановити зв'язки з представниками робітничої Одеси. Їх агітатори мали, зокрема, базу на заводі “РОПІТ”. Там же почалися заворушення саме в ті дні, коли йшло повстання [16, арк. 16]. Колоністів підтримало населення сіл Мостове, Грибоносове, Веселе і Колосівка [19, арк. 40].

Повстанський фронт проходив біля Одеси – в районі Люстдорфа, Гильдендорфа, Дальника, Великої та Малої Акаржі. Повстанці мали зв'язки з німецьким населенням Овідіопольського району [19, арк. 42]. Іншим повстанським центром був Придністровський район – біля сіл Біляївка, Вигода, Яски, Маяки [19, арк. 11]. Вважається, що об'єднаними силами повстанців керував генерал Ломакін, який мав зв'язки з денікінським штабом. Ще до початку виступу в німецькій колонії були послані денікінські консультанти на чолі з генералом Шеллем для організації і підготовки повстання [19, арк. 11]. Охопили повстання німців-колоністів Іванівський район на Одещині, зокрема села Коноплеве та Богунське [19, арк. 22].

Проти повстань німців-колоністів була створена Рада оборони Одеського округу з надзвичайними повноваженнями. Зі складу партійного і радянського активу терміново формувались бойові дружини. Їх очолили більшовики А. Трофимов, П. Мізікевич, Б. Гумперт. 4–5 серпня 1919 р. проти німецьких колоністів виступили частини Червоної армії. Головний бій відбувся під Великою Акаржою, де повстанці зазнали поразки. У цих боях загинув перший червоний комендант Одеси – П. Мізікевич [20, с. 50]. Після розгрому під Великою Акаржою колонії почали здаватися і надсилати мирні делегації.

Німці-комуністи виконували роль “троянського коня” серед колоністів. Вони роз'яснювали німцям-колоністам безперспективність боротьби проти радянської влади. На Херсонщину, Одещину та Миколаївщину було направлено 200 агітаторів, які 61 раз виїздили до німецьких колоній, розповсюдили 25 тисяч екземплярів агітаційної літератури, у тому числі “Комуніст” на німецькій мові [21, с. 38]. Проте спалах національного повстанського руху було ліквідовано лише в середині серпня 1919 р., майже перед самим приходом А. Денікіна. Загалом повстання на Одещині охопило біля 20 тис. німців-колоністів [22, с. 215].

Питання розвитку німецького населення в радянський період розглядав у своїй книзі А. Глинський. Він описував процес утворення національних районів, який тривав до 1930 р. За цей час в Україні було сформовано 7 німецьких районів, 252 сільські та 2 селищні ради [23, с. 29].

У 20-х рр. XX ст. в німецьких поселеннях активізували свою діяльність культурно-освітні заклади. Протягом 1927–1930-х рр. кількість сільбудів зросла з 77 до 200, а хат-читалень з 199 до 225. Крім цього, діяло 19 бібліотек і 163 лікувальні пункти [23, с. 66]. Проте матеріальна база цих закладів була дуже слабкою. Майже 80 % сільбудів і хат-читалень фінансувалися з місцевих бюджетів. Працівники культурно-освітніх установ мали низький рівень теоретичної і методологічної підготовки, не вистачало підручників, масово-політична література становила 20–40 % книжкового фонду. Діяльність сільбудів обмежувалася постановкою вистав силами місцевих аматорів та роботою гуртків крою і шиття. Серед відвідувачів хат-читалень переважала молодь, люди ж старшого віку намагалися займатися самоосвітою вдома, у вільний від роботи час. Відчувалася гостра потреба в організаторах культурно-масової роботи серед німецького населення. Підготовка і перепідготовка таких працівників закладами освіти велася дуже повільно. З кінця 20-х рр. робота з розвитку національних культур стала рішуче підніматися політосвітніми заходами.

Таким чином, період 20-х років був важливим у розвитку історіографії українсько-німецьких відносин. Саме тоді були закладені основи вивчення проблем Брест-Литовського мирного договору, австро-німецької окупації території України в 1918 р. та взаємовідносин німецьких колоністів з більшовицькою владою. Історичні праці вперше висвітлювали питання не розглянуті в радянській історіографії.

Це важлива база для дослідження окремих проблем історії українсько-німецьких відносин. На жаль, починаючи з 30-х рр. XX ст., дійсно об'єктивних праць стає все менше, що пов'язано з посиленням тоталітарного режиму на території Радянського Союзу і України зокрема.

Джерела та література

1. Терлецкая И. В. Эволюция оценок Брестского мирного договора в учебной литературе по отечественной истории 20–30-х гг. // Актуальные вопросы политической истории России и Украины. – Днепропетровск, 1992.
2. Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма. – М.; Л., 1927.
3. Тарле Е. В. Кризис Германии (от Версальского мира до наших дней). – Пг.; М., 1924.
4. Найда С. Ф., Наумов В. П. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР. – М., 1966.
5. Наумов В. П. Летопись героической борьбы: Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР. (1917–1922). – М., 1972.
6. Шаталина Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30-х годов. – К., 1982.

7. Алешин А. П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве // Летопись революции. – 1929. – № 5/6.
8. Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – № 2.
9. Ряппо Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. – 1922. – № 1; Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918–1919 гг.) // Летопись революции. – 1924. – № 4.
10. Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х., 1929.
11. Волін М. Історія КП(б)У. – Х., 1930.
12. Премыслер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году // Исторический журнал. – 1938. – № 1.
13. Бориневич А. Географический и статистический экономический очерк Одесской губернии. – Одесса, 1921
14. Черненко Н. Очерки истории земельных отношений в Одесской губернии. – Одесса, 1925.
15. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2.
16. Державний архів Одеської області. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155.
17. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 8. – Спр. 68. – Арк. 10–12.
18. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919).
19. Державний архів служби безпеки України. – Спр. 465.
20. Раковский М. Е. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – № 5.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969.
22. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003.
23. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1927.

Summary

The following article presents the analysis of the historical and politological literature of the 1920's which studies the Ukrainian-German relations. It deals with the problems of the participation of German population in the peasant's revolts of the South Ukraine and Brest-Lithuania peace treaty.

Г. М. Васильчук

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ПОЛІТИКА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 20-х – ПОЛОВИНА 30-х рр.): КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідники зарубіжної історіографії використовують визначення «сучасні західні історики», маючи на увазі вчених із Європи та США [1]. У 90-х рр. XX ст. з'явилася низка праць західних та російських істориків, присвячених з'ясуванню саме концептуальних підвалин «теорії тоталітаризму», якою вирізнялася західноєвропейська та американська «радянологія» [2]. Англо-американською історіографією непу переймаються також і на початку XXI ст. [3], тобто її вивчення продовжується, але на нових ґносеологічних засадах. Завдання поданої статті – окреслити концептуальні підходи сучасної західної історіографії до проблем колективізації та розкуркулення на теренах УСРР в означений період.

Предметом ґрунтовної статті І.В. Павлової, яка працює в Інституті російської історії РАН, є «критика ревізійністського підходу західних істориків до вивчення сталінської Росії 30-х рр.» [1, с. 109], новий напрям якого, на її переконання, розпочався з другої половини 80-х рр. Вона називає основних представників «ревізійністського підходу» – істориків Ш. Фіцпатрика, Л. Віолу, Дж. Гетті, Г. Ріттешпорна, Р. Маннінг, Р. Терстона. Вони висвітлювали переважно соціально-політичну та соціокультурну ситуацію в радянському суспільстві, зосереджуючись на репресіях, їхніх наслідках, відносинах влади і суспільства. Так, відомий американський історик Ш. Фіцпатрик обстоює принципи вивчення повсякденного життя радянського суспільства [4, с. 38–58], але слід зазначити, що названі вчені не претендують на нометодологію.

Монографія відомого німецького дослідника аграрної історії Штефана Мерля про аграрний ринок в роки непу, яка з'явилася у 1981 р. [5], залишається «сучасною» і єдиною в німецькій історіографії з соціально-економічних проблем розвитку радянського суспільства 20-х рр., у якій також з'ясувуться так звані організаційно-господарські передумови масової колективізації. У 1990 р. він опублікував матеріал про соціальний розвиток радянської колгоспної системи, зосередившись на діяльності політвідділів МТС, які займалися партійними чистками в колгоспах та радгоспах [6, с. 49–60]. Формування колгоспної системи учений висвітлює в контексті теорії тоталітаризму, посиляючись на відомості офіційної статистики, відтворює руйнівні наслідки насильницької колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель [7]. Засівна площа, кількість худоби та її зменшення, техніка, кадри колгоспів, розподіл продовольства стали предметом ретельного з'ясування німецького історика. На таких засадах написана його стаття про колективізацію та ставлення до неї селян [8]. Німецький